

Geloofsgemeenschap als ‘tegencultuur van verbinding’

De visie van twee praktisch theologen:
Van Gennep en Van der Werf

Er lijkt in onze dagen een verlangen te groeien naar bemoediging door gemeenschap, naar betrokkenheid en betrouwbaarheid in tegenstelling tot de vrijblijvendheid, waardoor vele relaties en samenlevingsverbanden worden gekenmerkt. Er wordt geleden onder de commercialisering, de invloed van het economische denken en de grootschaligheid van bureaucratie en bedrijfsleven. Theologen spreken over het belang van een geloofsgemeenschap als contrastgemeenschap. Deze stemmen zijn niet nieuw.

Al in 1989 schrijft de vroeg gestorven praktisch theoloog F.O. (Ted) van Gennep (1926-1990) in zijn hoofdwerk *De terugkeer van de verloren Vader*: ‘De gemeente kan uitzicht bieden op een ‘tegencultuur’, waarin via eredienst, Bijbelstudie en vormingswerk mensen worden toegerust tot een andere mogelijkheid van leven’ (473). In een samenleving die wordt gekenmerkt door uitsluiting, discriminatie, achterstelling

en marginalisering, kan een christelijke geloofsgemeenschap een plek van verbinding vormen van mensen, hoezeer ze ook van elkaar verschillen. Men kan er, als in het visioen van de ‘geëmancipeerde maatschappij’ van Theodor Adorno, ‘zonder angst verschillend zijn’. Van Gennep gebruikt voor deze verbindende gemeenschap aanduidingen als ‘katholiek’, ‘inclusief’, ‘wederkerig’ en ‘verbond’. Wanneer ze inclusief en katholiek is, contrasteert een

geloofsgemeenschap met de samenleving, maar ze is daarmee tegelijkertijd relevant. Bij zijn eveneens vroeg gestorven leeftijdsgenoot J.A. (Hans) van der Werf (1926-1979), vinden we eenzelfde visie op de geloofsgemeenschap als een tegencultuur. Beiden komen op voor een kerk die zich niet afzondert, maar juist als tegencultuur verbindingen zoekt mét de cultuur.

Twee bevolgen theologen

Hun vroege overlijden maakte destijds veel indruk. Bij de uitvaartdiensten van beiden waren meer dan duizend aanwezigen.

Hans van der Werf, liturgiekdeskundige, pastor van de Domkerk en initiatiefnemer van het citypastoraat in Utrecht, stierf in 1979 na een ziekte waarover hij zeer openhartig schreef en sprak. Hij werd bijna 53 jaar. Over zijn visie op de verhouding van kerk en stad, kerkgebouw en cultuur, wordt vooral onder de voorgangers, organisten, cantors en kerkelijk werkers van het Netwerk Citykerken nog regelmatig gesproken. Wat eind jaren zestig door Van der Werf werd ontworpen en op papier werd gezet en wat in de Domkerk geestdriftig vorm kreeg in de jaren daarna, is tot op vandaag bijvoorbeeld zichtbaar in de Laurenskerk in Rotterdam, de Grote Kerk van Dordrecht en de Hooglandse Kerk in Leiden. Het citypastoraat is een inspiratiebron geworden, waarin het gaat om ‘ontmoeting van kerk en cultuur, presentstelling van het visioen van de toekomst, dienst in en aan de stad van de mens waar men midden in staat’ (Den Dekker 1999). Van der Werf werd ook

bekend vanwege zijn ‘werkvertalingen’ van de Bijbel waarmee kerkelijk Utrecht kennismakte met de ‘Amsterdamse school’ in de theologie. Later eerde Pieter Oussoren, vertaler van de Naardense Bijbelvertaling, hem nog in de inleiding op deze vertaling door te memoreren dat Van der Werf bij hem het ‘vuur van de liefde voor taal’ ‘extra brandstof’ gaf.

Ted van Gennep, hoogleraar praktische theologie in Leiden en in de jaren zeventig rector van het Seminarium Hydepark, stierf begin januari 1990, enkele dagen nadat hij op Oudejaarsdag 1989 werd getroffen door een hersenbloeding. Hij werd 63 jaar.

Beiden werden in 1926 geboren, maakten de oorlog bewust mee, werden gevormd door de theologie van Karl Barth en Cornelis Heiko Miskotte, waren getuige van de naoorlogse bloei van de kerken en van de binnen de Nederlandse Hervormde Kerk ontstane sterke nadruk op het apostolaat. Beiden promoveerden begin jaren zestig aan de Universiteit van Amsterdam, Van Gennep bij Smelik, Van der Werf bij Van Niftrik. Zij kenden een hartstocht voor het grondig verkennen van de cultuur én voor wat zij beschouwden als het unieke van het sociale verband van een christelijke geloofsgemeenschap: haar katholiciteit. Daarin vormen christelijke geloofsgemeenschappen een ‘tegencultuur van verbinding’ en zijn ze relevant voor samenlevingen waarin telkens groepstegenstellingen en polarisatie ontstaan. Tussen Van der Werf en Van Gennep zijn er echter ook verschillen. ▷

F.O. (Ted) van Genneep (1926-1990)

Exegese van de cultuur

Van Genneep promoveert in 1962 aan de Universiteit van Amsterdam *cum laude* op Albert Camus, is goed thuis in de filosofie en de literatuur, en krijgt landelijk bekendheid door een ethische studie over huwelijk, nieuwe relatievormen en seksualiteit. Van Genneep insisteert voortdurend op het gesprek van de kerk met de cultuur, dat de christen 'dwingt tot luisteren en tot zelfkritiek' (Van Genneep 1966, 312). Een grote openheid voor de vragen die door filosofen als Kierkegaard, Camus en Levinas en door auteurs als Dostojewski en Kafka worden gesteld, stempelt Van Genneeps theologische habitus.

Tijdens zijn tienjarig rectoraat van het Se-

minarium Hydepark, het opleidingscentrum van de Hervormde Kerk, houdt hij predikanten voor dat zij van filosofen, schrijvers en artiesten moeten leren. In Leiden geeft hij later dan ook onder andere college over de Frankfurter Schule. De kerk moet het evangelie communiceren, stelt hij, in de conceptuele ruimte van een cultuur waarin meer en meer mensen niets meer van Bijbel en geloof afweten. Bijbelse grondwoorden zoals verbond, vergeving of opstanding, hebben hun zeggingskracht verloren. Dat brengt de kerk met haar verkondiging in een impasse. Ze kan niet zonder de bijbelse taal, maar deze taal wordt niet meer verstaan. In een bundel onder redactie van Gerben Heitink waarin Van Genneep in gesprek is met de grondlegger van de KPV in Nederland, Wybe Zijlstra, schrijft hij: 'Een eenzijdige beklemtoning van de unieke betekenis van de grondwoorden sluit de kerk op in een taalkundig getto' (Van Genneep 1986, 185). Ze vindt er geen aansluiting meer mee, het wordt niet begrepen of het wordt verkeerd verstaan.

'Kun je het zo zeggen, met het oog op drugs gebruikende jongeren, met het oog op kinderen die in autoriteitsconflicten zijn verstrikt? Wat zegt het hen, dat God 'Vader' wordt genoemd?'
(Lezing 1974, Archief UB Leiden)

Latere discussies die door hem worden opgestart, bijvoorbeeld een groot debat over de lichamelijke van de opstanding (in het jaar voor zijn overlijden), worden telkens door vragen als deze aangezwengeld. Achter de vragen ligt telkens een voor hem existentiële vraag: 'Hoe vertellen wij het onze kinderen?'

In een debat in 1988 over de theologie van Karl Barth in relatie tot de secularisatie, stelt Van Gennep 'dat je in een gesprek bijvoorbeeld met je kinderen of hun vriendinnen en vrienden met Barths uitgangspunt niets kunt beginnen' (...) en vervolgens, 'dat met name de barthianen een modern kerkelijk bargoens hebben ontwikkeld, waarvan onze kinderen niets begrijpen' (Van Gennep 1988, 31). Hij ziet als de enige uitweg voor de kerk om de bijbelse verhalen weer te vertellen, ze als gelijkenissen te actualiseren,

daarmee de roeping en belofte te vertolken die daarin ligt

verscholen én *tegelijkertijd* voluit de cultuur te exegetiseren. Hiermee is een bij Van Gennep terugkerend refrein getekend.

Samenleving wijzen op de kerk

Bij zijn inaugurele rede in Leiden in 1980 kiest Van Gennep echter niet voor een cultuurschets of voor een theologisch gesprek met een op dat moment toonaangevende filosoof. Hij concentreert zich op het unieke van de kerk (Van Gennep 1980). Hij verwondert zich over de kerk zelf, de kerk die hij in een preek enkele maanden eerder typeert als 'dat kleine, wankel kringetje, dat de drager is van deze enorme pretenties, die de hele wereld zullen veranderen' (Preek over Kol. 4, 7-18, 2 sept. 1979, Archief UB Leiden) en 'een handjevol falende mensen' (Preek over Kol. 2, 1-15, 7 jan. 1979, Archief UB Leiden).

Hij onderkent dat de kerk niet deugt. Het beeld dat veel buitenstaanders van de kerk

schetsen is negatief en kerkleden neigen ertoe om 'de buitenwacht schuld bewust bij te vallen' (Van Gennep 1980). De kerk wordt als een bedrieger gezien. Juist door haar streven naar macht, haar intense burgerlijkheid en haar *middle class*-karakter is haar spreken en handelen over liefde, gerechtigheid en barmhartigheid hypocriet. De kerk kan ook een sfeer ademen waarin mensen zich niet thuis voelen. Het kan er, stelt hij, oersaai zijn.

Met de secularisatie en de marginalisering

van de kerk ziet hij echter een kostbare bron voor de samenleving in gevaar

komen. Waar hij de kerk jarenlang wees op de samenleving, acht hij het nu hoognodig om de samenleving te wijzen op het unieke betekenis potentieel van de kerk. Hij vraagt aandacht voor een tegoed van de christelijke traditie: de notie van de katholiciteit. Daarin ligt een potentieel besloten dat voor het samenleven van groot belang kan zijn om groepstegenstellingen, 'wij-zij-denken', discriminatie en apartheid, het 'verijdelend van de communicatie', tegen te gaan.

In de jaren rond 1980 is er in de Nederlandse samenleving sprake van een toenemende sociale, ethische en politieke pluraliteit en een daarmee gelijk opgaande polarisatie. Er is een strijd gaande die betrekking heeft op ethische en politieke uitgangspunten, maar ook zijn er toenemende tegenstellingen waarin de communicatie tussen groepen wegvalt. 'Katholiciteit' biedt daar, wellicht geen remedie, maar wel een heilzaam tegenwicht aan. ▶

Roeping tot katholiciteit

Wat verstaat Van Gennep onder katholiciteit? Het begrip heeft verschillende facetten. Katholiek is de kerk, wanneer zij de polariteiten in de samenleving tussen de generaties, tussen mensen met verschillend intellect, inkomen, opleiding, huidskleur, geslacht of sociale achtergrond, maar ook de verschillende geloofshoudingen die er zijn, onder één dak brengt. Het is een gemeenschap die niet bestaat als een gegeven, maar ze doet zich voor. Er is 'zoiets als het opflitsen van gemeenschap, in viering, in herkenning' (Preek, 2 sept. 1979, Archief UB Leiden). Soms licht het visioen op, schrijft hij tien jaar later (Van Gennep 1989, 472). Het is enerzijds een 'onbereikbare utopie' (Van Gennep 1989, 465), maar het is anderzijds in alle kerkvormen, tegen de feitelijke, gebrekkige realisering ervan, werkzaam. Van Gennep spreekt over een *roeping* tot katholiciteit.

'Wij hebben met elkaar te maken, als wij in Christus geloven. (...) Onze gemeenschap berust niet op bloed. Het is geen gezin. Geen dorp. Geen buurtgemeenschap. Geen klasse. (...) Deze gemeenschap berust op de verkiezing door de Heer. Hij is het die ons tot broeders en zusters maakt. (...) Zij geschiedt in uitzonderlijke momenten en door de eeuwen heen.' (Van Gennep 1980)

Het gaat in de katholiciteit dus niet om een nivellering van de verschillen tussen mensen, maar het garandeert de verscheidenheid van en onderlinge aandacht voor al die mensen.

Van Genneps benadering van katholiciteit

als een vorm van 'inclusief denken vanwege de exclusieve binding aan Christus', vindt grond in bijbels-theologische verkenningen van het verbonds-begrip. Is de gelijkwaardigheid van ieder mens, als kind van God, als zuster en broeder van Jezus Christus, de katholieke waarheid van de kerk, dan kunnen we het verbond zien als de methode, de mogelijkheid tot concretisering om aan de katholiciteit gestalte te geven (Van Gennep 1989, 470). Het verbond kent een wederzijdse institutionele verplichting, een belofte van trouw van ongelijke partijen, van de sterke en de zwakke. Zij zijn bondgenoten, staan voor elkaar in, nemen het voor elkaar op. Daardoor kan het verbond geschiedenis doormaken en groeit de gelijkwaardigheid (Van Gennep 1989, 471). Een van de kenmerken van deze 'katholiciteit van het verbond' is binnen de kerk direct zichtbaar. Het gaat om het ziekenbezoek, dat tot de grondstructuur van elke geloofsgemeenschap behoort:

'Deze vorm van pastorale aandacht is katholiciteit in die zin, dat daarmee tot uiting wordt gebracht: Jij hoort erbij. (...) Jij bent door je situatie hier apart gesteld. Wat jou overkomt, zal morgen mij gebeuren. Hodie mihi, cras tibi.' (Van Gennep 1980)

Deze door het verbond gekwalificeerde katholiciteit omvat dus ook tegenstellingen van sterk en zwak, gezond en ziek, zorgbehoevend en zorgverlenend. Juist de verbondstrouw van de sterkere en de zwakkere heeft een reddende betekenis voor de wereld. In de roeping van allen die zich bij de lijdende knecht laten

inlijven, gaat het om de redding en bevrijding van alle volkeren, die, vult hij later aan, 'niet anders dan in Gods koninkrijk gestalte zal kunnen krijgen' (Van Gennep 1989, 466). Het perspectief is de 'katholiciteit van de mensheid'.

Van Gennep fundeert de roeping tot katholiciteit in de verbinding van de kerk met Jezus Christus. Hij acht kritiek op de kerk volkomen terecht, maar kan haar nooit losmaken van de Messias. Daarbij 'werkt' de verbinding op twee

manieren. Aan de ene kant is Jezus in alles wat hij doet of zegt 'katholiek'. Hij eet met tollenaars

en zondaren, in zijn rijk gaan de hoeren voorop, hij raakt melaatsen aan, een verlamde vergeeft hij zijn zonden, voor hem is geen enkel taboe veilig. Een onreine vrouw die twaalf jaar als paria buiten heeft gestaan, wordt in de gemeenschap opgenomen. Iedere vorm van afzondering of uitsluiting wordt opgeheven. Een kerk die zich op de Messias beroept, wordt door deze katholiciteit, dit grensdoorbrekend handelen, bepaald. Aan de andere kant maakt de Messias mensen, ondanks en in hun radicale verschillen, tot broeders en zusters van elkaar. Sterker nog, elke geloofsgemeenschap wordt geboren vanuit deze roeping.

'Katholiciteit bedoelt om duidelijk te maken dat God zijn mensen roept uit alle geslachten, alle rangen en standen. Dat is het gevecht dat in het Oude en Nieuwe Testament wordt gestreden. In die zin is de ekklesia van Christus een authentiek revolutionaire beweging: zij kan

wel uitgaan van een bepaalde groep of klasse, maar van meet af aan wordt ons geleerd 'de vijand lief te hebben' (...) Van meet af aan is men gericht op de ander, degene die er niet bij hoort.' (Archief UB Leiden)

Het doet begrijpen dat de roeping tot katholiciteit ingaat tegen wat de mens sympathiek is. Het is gemakkelijker om met verwanten, geestverwanten of als doelgroep

onder elkaar te zijn. Het hemd is nader dan de rok. Van Gennep gaat zelfs zo ver dat hij het katholieke

karakter van de geloofsgemeenschap vanwege het verzet ertegen als een grond beschouwt voor de marginalisering van de kerk. In de aantekeningen voor de oratie in 1980 lezen we:

'In de praktijk betekent (katholiek zijn) dat we met een steeds kleiner groepje te maken krijgen. Je kunt zelfs zeggen: hoe katholieker we worden – d.w.z. hoe meer we de apartheid in onszelf zullen bestrijden – hoe kleiner de groep zal worden.' (Archief UB Leiden)

Van Gennep heeft deze woorden niet in de oratie opgenomen. Ze zijn tekenend voor zowel zijn zorg om de toekomst van christelijke geloofsgemeenschappen in Nederland als voor zijn inzicht in het belang ervan voor de samenleving. ►

J.A. (Hans) van der Werf (1926-1979)

Het gesprek met de cultuur

Bij Van der Werf vinden we eveneens een sterke focus op de uitgaande beweging, die de geloofsgemeenschap in de stad moet maken. De kerk moet naar buiten. Zij kan niet bij zichzelf blijven, maar dient het gesprek te zoeken 'met kunstenaars, buitenlandse werknemers, bejaarden, kamerbewoners, zakenlieden, toeristen' (in: Kronenburg 1987). Het motief is bij hem echter niet, dat de kerk in dat gesprek leert hoezeer ze een veelal onverstaanbare taal spreekt en onder welke voorwaarden het kan komen tot een echt gesprek, maar Van der Werf bepleit een gerichte verkenning van

de specifieke levensvragen of thema's van verschillende groepen in de samenleving. Er moet luisterend geregistreerd worden wat in de stad leeft en waaraan behoefte is.

Het citypastoraat waarvoor hij eind jaren zestig de basis legt en dat hij samen met anderen in de Domkerk ontwikkelt, dient het stadscentrum te verkennen waar mensen consumeren, recreëren, wonen en werken. Vanuit een hieruit naar voren komende brede visie op wat een kerk in de stad kan betekenen, creëert Van der Werf in de Dom een nieuwe liturgie van Schrift en Tafel waarin hoogwaardige kerkmuziek een belangrijke rol speelt en waarvoor ook een eigen cantor en cantorij nodig zijn (in: 'Domcantorij: Veertig jaar proeftuin van kerkmuziek', *Reformatorisch Dagblad*, 3-09-2011). Kerkmuziek die op zondagochtend klinkt, moet bovendien ook aan de burgers van Utrecht worden aangeboden. Kerkconcerten voorzien in een behoefte. Na een reeks zaterdagavondconcerten wordt het tijdstip in mei 1972 naar de zaterdagmiddag verplaatst: nu kan ook het winkelend publiek bereikt worden. Ook voorziet hij belangstelling voor biechten. Het wordt mogelijk gemaakt in de vastentijd.

De droom

Al in 1966 formuleert Van der Werf zijn droom (Van der Werf 1980, 43-46). Hij denkt na over vorm, inrichting, ontwerp, choreografie van het huis van de christelijke gemeente. Hij ziet een 'vierhuis' voor zich in de stad van de mens, een vrijplaats die herinnert aan het nieuwe Jeruzalem, de toekomstige stad, de stad van de vrede. Van der Werf spreekt

over een huis waar het 'hart van de dingen' is gegeven. Een kerk die open is, met zowel op zondag als in de week vieringen. Een huis met veel ruimte, met weinig stoelen, maar met mogelijkheden voor een orkest en met een toneel. Met doorgaande Schriftlezing en uitleg rondom de kansel, het toneel en de expositieruimte. Hij hoort oosters-orthodoxe litanieën klinken, maar ook gregoriaans en psalmen en lutherse kerkliederen. En in de verte klinkt in een kapel een middaggebed. De gemeente biedt een plek van aanbidding, inkeer, geborgenheid en zielzorg. 'Aanbidding', schrijft hij een paar jaar later, 'lijkt geen nut te hebben, maar deze verticale lijn is eenvoudigweg wezenlijk voor het menselijk bestaan' (Van der Werf 1970). Met de cantor wordt jubelend gemusiceerd, koor en geloofsgemeenschap vallen samen. De ruimte is een ruimte om te bewegen, om zingend en musicerend te wandelen, van kansel naar doopvont en tafel, van ontmoetingsruimte naar toneel en dan naar een grote wand, waar kinderen met hun expressiemogelijkheden laten zien hoe zij de verhalen beleven. In haar huis ruimt de geloofsgemeenschap daarbij een structurele plaats in voor samenwerking met anderen. Het koor is de ruimte voor de geloofsgemeenschap en het schip is als het marktplein. Op de markt gaat het om activiteiten, ook van niet-kerkelijke bondgenoten, die de kwaliteit van het leven bevorderen.

Hij ziet het citypastoraat als een gemeenschap rond dit vier- en leerhuis. Visuele informatie is nodig, de kerk dient een kwalitatief hoogstaand informatiecentrum te bieden. Educatie is nodig ten aanzien van het tegode van de christelijke

traditie (Van der Werf 1969; Van der Werf 1960, 219). Hij ziet voor zich dat de kerk de stad geestelijke oriëntatie biedt, uitzicht op de stad van de vrede. Juist de verkennende analyse van de stad brengt hem ertoe te spreken over een kerk die als een 'inspirerende en kritische cultuur tegenover de stad' fungeert.

De kerk onderweg

Wat ziet Van der Werf als het unieke van de kerk? Hij wijst op de wrijvingen, conflicten en tegenstellingen tussen volken en groepen in de wereld, maar juist daarom op de noodzaak tot samenwerking en het 'op zoek gaan naar wat we gemeenschappelijk hebben'. Daarin wijst hij de kerk aan als een 'verzoende mensheid', de geloofsgemeenschap vormt van meet af aan 'de echte verenigde naties' (Van der Werf 1971, 8). We horen hem over de kerk spreken als een inclusieve gemeenschap, waar de verschillen niet worden ontkend, maar juist gewaardeerd. Keer op keer schetst hij de geloofsgemeenschap als een volk van de Messias, onderweg van Pasen naar de toekomst van *sjaloom*, op weg naar een verzoende mensheid (Van der Werf 1979, 165). De geloofsgemeenschap is geen doel in zichzelf, maar gericht op het heil van de hele mensheid. Zij is in alle gebrokenheid en voorlopigheid de plaats waar de nieuwe mensheid wordt uitgebeeld. Zij is een eschatologische existentie, schrijft hij (Van der Werf 1969, 78), een 'voorhoede', 'kopgroep van een nieuwe wereld'. Het volk van de Messias roept, aldus Van der Werf, 'om verbetering en uitbreiding' (Van der Werf 1969, 61). Het gaat om een gemeenschap als een 'hart van de samenleving' (Van der Werf 1971, 9). ▷

Beiden in gesprek

Van der Werf noemt het territoriale principe van gemeentevorming ‘een belangrijke greep’. Maar hij zoekt daarbinnen ruimte voor iets nieuws. Hij vraagt zich af wat de functie kan zijn van een binnenstadsgemeente die niet alleen door een woongebied is omgeven, maar ook door kantoren, winkels en uitgaansgelegenheden. Van Gennep heeft waardering voor het visionaire van het door Van der Werf ontwikkelde citypastoraat. Hij stelt in een symposium in 1978:

‘In zo’n omgeving kan een binnenstadskerk uitgroeien tot een laboratorium, een proefparochie, een kerk voor passanten, een plaats voor rust en bezinning.’ (Van der Werf 1978, 67)

Van Gennep honoreert expliciet dit visioen en het vele werk dat Van der Werf daarvoor verzette. Bij Van der Werf ging het om ‘gemeentevorming nieuwe stijl’, zo zegt hij in 1987 tijdens een volgend symposium in de Dom (Van Gennep 1987). Deze gemeentevorming verschilt sterk van de traditionele gemeenten en zelfs van de meeste binnenstadsgemeenten. Van Gennep acht het uiterst creatief en vruchtbaar, maar hij pleit er ook voor om de band van het citypastoraat met de wijkgemeenten ‘opnieuw te doordenken’, opdat beide kerksoorten van elkaar leren.

Een korte vergelijking

In een korte vergelijking zien we ten slotte dat beide praktisch theologen een gesprek van de kerk met de cultuur voorstaan en wars zijn

van ecclesiocentrisme. Het gaat niet om de kerk, maar om de wereld. Toch verschilt het uitgangspunt, zodat er ook in de hermeneutiek en in de missionaire communicatie andere keuzes worden gemaakt.

Van der Werf wil de wereld uitnodigen om zich te laten betrekken in de leefwereld van de Schrift (en haar verhalen en grond- of sleutelwoorden) en van het volk van God. Hij spreekt over een taal en een ruimte die een werkelijkheid oproept waarin geleefd wordt, een taal die een zich verzamelende geloofsgemeenschap *constitueert*. De gemeente co-existeert daarnaast in volstrekte solidariteit met ‘het volk waartussen deze gemeente woont’.

Van Gennep kan – als leerling van Miskotte – dat alles beamen, maar hij is juist vanwege zijn luisteren naar filosofie en kunst, maar ook door te luisteren naar geseculariseerde mensen die er ‘niets meer van weten’ zeer kritisch over de mogelijkheden van de taal van de kerkelijke verkondiging.

De twee vinden elkaar echter in een theologische visie op de geloofsgemeenschap die zij zien als ‘uiterst gebrekkig’, maar die niettemin in haar katholieke, eschatologische structuur zeer relevant is voor een samenleving vol verschillen, groepstegenstellingen en spanningen.

Literatuur

- Dekker, R. den (1999). 'Het gebruik van monumentale kerken in de oude binnensteden'. Lezing 27 september 1999. Lectiones 4, Liturgische kring. www.liturgischekring.nl.
- Gennep, F.O. van (1966). *Albert Camus. Een studie van zijn ethisch denken*. Amsterdam: Van Gennep, 2^e druk.
- Gennep, F.O. van. *Aantekeningen ten behoeve van de oratie*. 17 oktober 1979 - 24 maart 1980. Universiteitsbibliotheek Leiden.
- Gennep, F.O. (1980). *Katholiciteit en pluraliteit. Oratie Universiteit Leiden 2 mei 1980*. Leiden: Universitaire Pers.
- Gennep, F.O. (1985). Na vijftien jaar. In: G. Heitink (red.). *Ontginningswerk. Klinisch Pastorale Vorming – een overzicht. Bijdragen voor Dr. Wybe Zijlstra*. Kampen: Kok, 180-186.
- Gennep, F.O. van (1986). De kerk zal er altijd wel zijn. In: Trudi Klijn (red.). *Voorbij de vanzelfsprekendheid. Zes gesprekken over kerk en secularisatie*. Kampen: Kok, 1986.
- Gennep, F.O. van (1987). De kathedraal en haar gemeente. In: *Bericht uit de Domkerk*, nr. 2, 1987.
- Gennep, F.O. van (1988). Gemengde gevoelens. Barth en de secularisatie. In: *In de Waagschaal*, 17/7, 1988.
- Gennep, F.O. van (1989). *De terugkeer van de verloren Vader. Een essay over vaderschap en macht in cultuur en christendom*. Baarn: Ten Have.
- Kronenburg, J. (1987). Wat is de bedoeling van het citypastoraat? In: *Bericht uit de Domkerk*, nr. 2, 1987.
- Smits-Otten, G., Pendrecht, W. & Das, E. (1976). *Mokumer in de middag*. Een handreiking voor dr. Johan van der Werf v.d.m. om wat makkelijker de drempel van zijn tweede halve eeuw over te stappen. Utrecht: De Boer-Cuperus.
- Ven, J.A. van der (1993). *Ecclesiologie in context*. Kampen: Kok.
- Werf, J. van der (1960). *Kerk en christelijke vereniging*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam. Amsterdam: Paris.
- Werf, J. van der (1965). *Kleine liturgiek*. 's-Gravenhage: Boekencentrum.
- Werf, J. van der (1969). *Oefeningen in het Leerhuis*. 's-Gravenhage: Boekencentrum.
- Werf, J. van der (1970). De oude binnenstadskerken. De functie van de gemeente in een stedelijke samenleving. In: *De Kerkvoogdij*, mei 1970.
- Werf, J. van der (1971). *De gemeente. Kopgroep van een nieuwe wereld*. Centrale voor het vormingswerk vanwege de Ned. Herv. Kerk.
- Werf, J. van der (1978). De functie van de oude binnenstadskerken. In: *Symposion 1978 Utrecht. Over restauratie en functie van middeleeuwse kerken*.
- Werf, J. van der (1979). *Meevieren in de Dom*. 's-Gravenhage: Boekencentrum.
- Werf, J. van der (1980). *Afgaande op het Koninkrijk*. Herinneringen aan –. Artikelen, lezingen en een levensschets van Dr. J. van der Werf, bijeengebracht en ingeleid door M.G.L. den Boer. 's-Gravenhage: Boekencentrum.
- Henk (prof.dr. H.P.) de Roest is hoogleraar Praktische Theologie aan de Protestantse Theologische Universiteit, vestiging Groningen.
hpderoest@pthu.nl